

MICHEL BRUNEAU • Küçük Asya'dan Türkiye'ye

MICHEL BRUNEAU 1940 doğumlu coğrafyacı ve Helenbilimci, Fransa Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi (CNRS) emekli araştırma yöneticisi. *Les Grecs pontiques, diaspora, identités, territoires* (CNRS, 1998), *Diasporas et espaces transnationaux* (Anthropos-Economica, 2007) ve *L'Asie d'entre Inde et Chine* (Belin, 2006) başlıca eserleri arasındadır.

Bu eser, Institut Français kurumunun yayına destek programından yararlanmıştır.
Cet ouvrage a bénéficié du soutien des Programmes d'aide à la publication de l'Institut Français.

De l'Asie Mineure à la Turquie: Minorités, homogénéisation ethno-nationale, diasporas
© 2015 CNRS Éditions, Paris

İletişim Yayınları 2611 • Tarih Dizisi 129
ISBN-13: 978-975-05-2411-0
© 2018 İletişim Yayıncılık A. Ş. (1. Basım)
1. BASKI 2018, İstanbul

EDITÖRLER Ahmet İnsel - Melike Işık Durmaz
YAYINA HAZIRLAYAN Ayşen Uysal
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Pieter van den Keere, "Natoliae Sive Asia Minor",
Atlas Minor, Mercator & Janssonius, Amsterdam, 1630.
UYGULAMA Hüsni Abbas
DÜZELTİ Ece Ziya
DİZİN Berkay Üzüm
BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46
CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldrımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MICHEL BRUNEAU

Küçük Asya'dan Türkiye'ye

Azınlıklar, Etnik-Milli Homojenleştirme,
Diasporalar

De l'Asie Mineure à la Turquie

Minorités, homogénéisation ethno-nationale, diasporas

ÇEVİREN *Ayhan Güneş*

Anaïs, Éliisa ve Sophia'ya...

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Küçük Asya'dan Türkiye'ye, Asya ve Avrupa Arasındaki Teritoryal Mantık	15
Teritoryal mantıklara coğrafi-tarihsel yaklaşım.....	16
Anadolu coğrafyasına dair teritoryal meseleler: "Kayıp vatan".....	18
Mülteciler ve onların soylarından gelenler.....	19
Türkiye ve komşularının ortak sınırında mekânlar ve halklar.....	20

BİRİNCİ KISIM

<i>Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve: Uzun Erimli Halklar ve Bunların Teritoryal Mantıkları</i>	23
--	----

BÖLÜM 1

Avrupa ve Asya Arasında Bir Ara Bölge	
Alanı Analiz Etmeye Yönelik Kavram ve Yaklaşımlar.....	25
Doğu-Batı kırılması veya "Ara Bölge".....	26
"Ara Bölge".....	27
Ara Bölge'ye medeniyetçi yaklaşım.....	29
Coğrafi-tarihsel yaklaşımların yeni kavramları: Dünya-imparatorluk, dünya-ekonomi, dünya-sistem.....	31
İbn Haldun'a göre teritoryal imparatorluk mantığı.....	33
Etnik grup kavramı ve A. D. Smith'in mitsel-sembolik yaklaşımı.....	34
Halk kavramı.....	36
Postmodern ulus teorileri ve mitsel-sembolik yaklaşımın sorgulanması.....	37
Emperyal dünya halkları veya uzun erimli dirençli halklar.....	38

BÖLÜM 2

Avrasya Coğrafyasında Küçük Asya ya da Anadolu

Uzamsal Modeller ve Uzun Erimli Dünya Halkları	41
Akdeniz Havzası'ndan Orta Asya'ya	41
Altı büyük coğrafi-tarihsel birim	44
Küçük Asya ve Anadolu mefhumları	46
İki büyük kurucu eksen: Batı-doğu ya da batı-güney-doğu iletişim eksenleri	48
Küçük Asya ve Balkanlar	48
Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası olarak Türkiye'nin temas bölgeleri	50
Türkiye'nin komşu coğrafyalar ya da halklarla temas bölgelerindeki topluluklar	54
Küçük Asya ya da Anadolu'nun dünyadaki izdüşümleri: Diasporaların ve ulusaşırı alanların oluşumu	55
Uzun erimli dünya halkı ve teritoryal mantık kavramları	56
Uzun erimli dünya halkı Yunanlar: Uzam-zamansal güzergâh ve uzamsal model	57
<i>Merkez bölge: Ege Havzası</i>	59
<i>Çeper-merkez bölgeler</i>	61
<i>Eski çeper bölgeler</i>	61
<i>İlk Avrupa-Afrika-Asya diasporası</i>	62
<i>Yeni Dünya diasporası</i>	62
Ortadoğu'nun bütün emperyal veya dirençli halklarıyla temas halindeki Küçük Asya	63
Çoğulcu Balkanlar karşısında Türkiye'ye dönüşen Küçük Asya	65

İKİNCİ KISIM

Anadolu Coğrafyasının Uzun Erimli Oluşumu: İmparatorluklar, Şehir Devletleri ve Beyliklerden Osmanlı İmparatorluğu'nun Yıkılışına	67
--	----

BÖLÜM 3

Küçük Asya'daki Rum Coğrafyası

Uzun Erimli Helenleştirme	69
Yunan şehir devleti (<i>polis</i>)	70
Şehir devletinden Helenistik imparatorluğa ve krallıklara	72
Helenistik krallıkların yapıları ve teritoryal mantıkları	73
Helenistik krallıklarda Helenleştirme süreci	76
Şehir devletinin Akdeniz merkezli bir imparatorluğa dönüşümü: Roma'nın teritoryal mantığı	77
Romalıların Helenleşmesi	80
Helenizmi devam ettiren Bizanslılar	81
Şehir devletinin (<i>polis</i>) ortadan kalkışı, cemaatin (<i>koimotita</i>) ortaya çıkışı	82
Helenizmin sürdürülmesinin vektörü olarak Büyük Kilise	84

Türk fethi arifesinde Helenleşmiş Küçük Asya.....	85
Küçük Asya'nın uzun erimli Helenleşmesi ve Yunan halkı.....	86

BÖLÜM 4

Anadolu Türk Coğrafyası

Göçebelikten, Beyliklerden ve Rûm Sultanlığı'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na.....	89
Oğuz Türklerinin göçebe teritoryal mantıkları.....	89
Sınır bölgesi: <i>Gaziler ve Akritler</i>	93
Fetihçi uç beylikleri.....	94
Helenizmin Türklüğe kayması: "Helenlikten uzaklaşma".....	96
Osmanlılar: Bir imparatorluğun kuruluşu.....	98
Osmanlı İmparatorluğu'nun inşası.....	100
Oğuzların göçebe teritoryal mantığından Osmanlı teritoryal mantığına.....	102
Yunan-Türk "Ara Bölge" imparatorluğu: Osmanlı İmparatorluğu.....	103
<i>Türk Anadolu'daki Bizans izleri</i>	105
<i>Bizans-Osmanlı ortak yaşamı</i>	106
Türkler: Uzun erimli bir Avrasya halkının uzamsal modeli.....	108

BÖLÜM 5

Uzun Erimli Pers-İran Halkının

Küçük Asya Üzerindeki Etkileri.....	115
Dil.....	116
Ahameniş Pers İmparatorluğu modeli.....	117
Dev bir coğrafya, çoğulcu bir merkez ve seyyar bir iktidar.....	117
Kalıcı bir teritoryal yapı: Satraplıklar.....	119
Sasani Hanedanlığı (223-652).....	120
Arap egemenliği altındaki İran.....	121
Türk egemenliği altındaki İran: Selçuklu İmparatorluğu.....	122
Moğol istilaları: İlhanlılar ve Timurular.....	123
Safeviler (1501-1722).....	124
Yabancı etkisi altında reformlar ve modernleşme: Kaçarlardan Pehlevilere.....	126
Pers-İran kutbunun uzun erimli devamlılığı.....	127
Müslümanlaştırma ve İranlaştırma.....	128
İranlıların uzam-zamansal güzergâhı.....	130
İranlılığa dair kronolojik-uzamsal bir model.....	131
Anadolu'daki İran mirası: Türk Şiiler ve Aleviler mi?.....	133
Türkiye'deki Azeri Şiiler.....	136
İran-Azerbaycan-Türkiye ulusaşırı tarihî coğrafyası.....	137
Sonuç: Selçuklu ve Osmanlı Küçük Asyası'nın doğu kutbu olarak İran-Pers dünyası.....	137

BÖLÜM 6

Ermeniler ve Kürtler, Anadolu'nun Doğusundaki

Uzun Erimli Dirençli Halklar	139
19. yüzyılın sonunda Doğu Anadolu.....	140
Ermeniler ve Ermenistan(lar).....	141
Avrasya Ermeni ticaret diasporası.....	143
20. yüzyılda bir Ermeni devletinin yeniden doğuşu.....	144
Ermenilerin uzam-zamansal güzergâhı ve uzamsal modeli.....	145
Kürtler ve Kürdistan(lar).....	148
Kürtlerin uzam-zamansal güzergâhı ve uzamsal modeli.....	149
Kürt milliyetçiliği.....	151
Kürtlerin asimilasyona direnmesi.....	153
Türkiye'de Kürt meselesi: Açılım mı, sertleşme mi?.....	154
Sonuç: İmparatorluğun çeperindeki iki dağ halkının direnci.....	156

ÜÇÜNCÜ KISIM

Milliyetçilikler Çağında

"Nüfus Mühendisliği" ya da

Küçük Asya'yı ve Doğu Trakya'yı

<i>Etnik Olarak Homojenleştirme Teşebbüsü</i>	159
---	-----

BÖLÜM 7

Birinci Dünya Savaşı'nın Arifesinde,

Küçük Asya ve Doğu Trakya'daki

Rumlar ve Ermeniler	161
----------------------------------	-----

Birinci Dünya Savaşı arifesinde	
Osmanlı Rumlarının heterojenliği ve	
mevcut Türkiye toprakları üzerindeki dağılımı.....	163
Osmanlı siyasi çerçevesinde Rum cemaatleri (1897-1908).....	167
Kapadokyalı Karamanlılar.....	169
Anadolu'nun içlerindeki Rum cemaatleri.....	170
Batı Anadolu'da Rum Ortodoks cemaatinden	
Yunan "ulusal" cemaatine (1908-1919).....	172
Anadolu'da Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Ermeniler.....	173
Osmanlı dönemi Türkiye'si'nde azınlıkların dağılımı (1893-1914).....	175
Osmanlı dönemi Türkiye toprakları üzerindeki	
Müslüman varlığının güçlü ve zayıf yönleri.....	176

BÖLÜM 8

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden Kemalist Cumhuriyet'e

Rumları Sınır Dışı Etme ve Etnik Arındırma Politikaları

(1913-1950)	177
Jön Türklerin sosyal Darwinizmi.....	177
Jön Türklerin kartografik pozitivizmi.....	178

“Türk milliyetçiliğinin şifresi”	180
Küçük Asya ve Doğu Trakya Rumlarının sınır dışı edilip katledilmeleri (1914-1918)	183
Rumların kıyı bölgelerinden Anadolu’nun içlerine doğru tehciri (1915-1918)	185
İttihatçıların Osmanlı Rumlarına ilişkin politikaları	187
Küçük Asya ve Doğu Trakya Rumlarının göçü ve köklerinin kazınması (1923-2000)	188
Sonuç: Rumlara yönelik etnik arındırma ve “nüfus mühendisliği” politikası	191

BÖLÜM 9

İttihatçıların “Nüfus Mühendisliği Politikası” ve Soykırım Süreci	193
Ermeni soykırımı	194
Soykırımın bileşeni olarak asimilasyon	195
Müsadere ve “sömürgeleştirme”	197
“Milli iktisat”ın inşası	199
“Terk edilen” mallarla ilgili mevzuat (1915-2001)	201
Ermeni soykırımı ile Osmanlı Rumları ve Asuri-Keldaniler tarafından ileri sürülen soykırımların karşılaştırılması (1914-1923)	202
Osmanlı soykırımları ve <i>Shoah</i>	203
Yer adlarının değiştirilmesi yoluyla ulusal toprağın Türkleştirilmesi (1915-1990)	206
Sonuç: Toprağa dayalı bir Türk kimliği milliyetçiliği	208

BÖLÜM 10

“Nüfus Mühendisliği”nin Kürtler Üzerinde Sürdürülmesi (1925-1950)	211
Kürtlerin Türkleştirilmesi	211
Doğu vilayetlerinde eğitim ve kültür yoluyla Türkleştirme	212
Kemalist cumhuriyetin zorunlu iskân yasaları, asimilasyon ve güvenlik politikaları	214
Türk dilli olmayan Müslüman topluluklara yönelik “nüfus mühendisliği” politikası	216
Kürt meselesinin direnci	219
“Derin devlet”	219
Sonuç: Küçük Asya ya da Anadolu’nun demografik olarak yeniden yapılanması (1830-1924)	220

Osmanlı'nın Mirası:

**Türkiye'nin Komşu Coğrafyalarla
ve Dünyayla Temas Bölgeleri**..... 223

BÖLÜM 11

Rusya ile Temas Bölgesi Olarak Pontus ve Kafkaslar	225
Asya ve Avrupa arasındaki eski sinaps: Trabzon (Trebizond).....	266
Rusların Karadeniz ve Kafkasya'ya yayılması (14.-19. yüzyıllar).....	227
Rus emperyalizminin Doğu Anadolu'da ilerleyişi.....	230
Pontus dağlık kıyı hattının özgünlüğü: Teritoryal birimlerin uzun erimli oluşumu ve sürekliliği.....	232
Bu birimlerin Kafkasya'daki göç noktalarına nakli.....	233
Pontus Rumlarının Kars ve Yukarı Kafkas bölgesine yerleşmesi.....	234
Kafkas Rumlarının toplu göçü (1917-1921).....	235
Pontus Rumları ve "Pontus Cumhuriyeti" projesi.....	236
Kafkasya ile temas hattında Lazlar: Osmanlı ve Rus İmparatorlukları kavşağında etnik bir grup.....	237
Eski Rum varlığının tanıkları: Pontus'un Rumca konuşan Müslümanları.....	239
Pontus Rumlarının uluslaşırı ve diaspora ağları.....	241
Sonuç: Kuzeydoğu Anadolu ya da Rus temas bölgesi.....	241

BÖLÜM 12

Balkanlar, Trakya Temas Bölgesi ve İstanbul Sinapsı	243
Trakya nedir?.....	244
1877-1878 Rus-Türk savaşı ve Müslüman Bulgarların zorunlu göçü.....	246
Balkan Savaşları (1912-1913): Müslüman nüfusun toplu göçü.....	247
Doğu Trakya sınır bölgesinin kutsallaştırılması (1913-1923).....	248
Selanik vilayetinin Müslüman muhacirleri.....	249
Lozan'ın Müslüman mübadillerinde toplumsal hafızanın zorlu aktarımı.....	251
İstanbul sinapsı: Avrupa ve Asya arasında bir boğaz ve bir kistak.....	253
Konstantinopolis'ten İstanbul'a: Kozmopolit başkent.....	255
İstanbul'da kozmopolitizmin gerilemesi (1919-1980).....	257
İstanbul'un yeni kozmopolitizmi.....	259
Büyük İstanbul: Megapolün kuzeye doğru büyümesi.....	260
Sonuç: Bir temas bölgesi veya Avrupa ile sınır hattı olarak Trakya.....	261

BÖLÜM 13

Ege Takımadaları ve Akdeniz ile Temas Bölgesi	263
İyonya coğrafyasının kadim bütünlüğü.....	263
Bir Osmanlı gölü olarak Ege Denizi.....	264
Yunanların Küçük Asya'nın batı kıyılarına göçü ve hinterlandları.....	266
Ada Yunanistan'ndaki mülteciler.....	267

Adasal ve anakarasal bir alan: Midilli ve Ayvalık Bölgesi.....	268
Yunan ve Türk ulus-devletlerinin temas hattında Girit Türkleri.....	271
Batı Avrupa ve Anadolu arasında: Smyrna (İzmir) sinapsı (1700-1914).....	272
İyonya ve Erythrai (İldırı) Yarımadası.....	275
Sonuç: Ege adaları ile Anadolu kıyılarının bin yıllık birliğini bozan kırılma.....	277

BÖLÜM 14

Güneydoğu Anadolu ve

Arap Dünyası ile Temas Bölgesi	279
Küçük Asya'da Arap istilaları (7.-9. yüzyıllar).....	280
Bizanslılar tarafından yeniden fethedilen Kilikya.....	281
Arap-Müslüman teritoryal mantığı.....	282
Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetleri.....	284
Arap dünyası ile bir sınır bölgesi.....	285
Kilikya ve Ermeni soykırımı.....	286
Diyarbakir vilayeti: 1915'e dek karmaşık bir etnik mozaik.....	288
Diyarbakir'de Ermeni soykırımının yıkıcı etkisi.....	290
İbrani-Yahudiler: Diasporadan Osmanlı Filistini'ne.....	291
Anadolu'nun güneydoğu çeperinde uzun erimli üç dirençli halk: Ermeniler, Kürtler ve Yahudiler.....	293

BEŞİNCİ KISIM

Küçük Asya Halklarının

Uluslaşır Niteliği ve Diasporalar:

Diasporaların Hafıza Mekânları,

Uluslaşır Türk Toplulukları.....

297

BÖLÜM 15

Küçük Asya, Pontus ve Doğu Trakya

Rum Mülteciler Diasporası: Hafıza Mekânları	299
Mültecilerin iskânı, toprağın düzenlenmesi ve Yunanistan'ın kentleşmesi.....	299
Yunan ulus-devletinin etnik olarak homojenleştirilmesi.....	303
Yunanistan'daki mülteciler: Derneklerin kurulması.....	304
Etnik-dinsel grupların hafızayla ilişkisi.....	307
Sümela (Meryem Ana) ikonundan Pontus Rum "ikonografisine".....	308
Mültecilerin tarih-hafıza anlatısının taşıyıcısı anma anıtları.....	310
Toplu göç ve Kapadokyalı Rumların Yunanistan'a yerleşmesi.....	312
Nea Karvali'de kolektif bir hafızanın inşası.....	313
"Mülteciler" den "Pontuslular"a, "Kapadokyalılar"a, "Küçük Asyalılar"a ve "Trakyalılar"a: çoğul hafıza.....	315

BÖLÜM 16

Ermeni Diasporası ve Hafıza Mekânları:

Türkiye’de Ermeni Meselesi ve İnkâr Politikası	319
Soykırım hafızası.....	320
Hafıza ve unutturma politikaları.....	322
Diasporadaki Ermeniler: hafıza mekânları.....	323
Hafızanın kilit taşı Ermeni Apostolik Kilisesi.....	327
Diaspora’dan “geri gönderilenler”: Erivan.....	328
İzlerin silinmesi: Taş soykırımı.....	329

BÖLÜM 17

**Göç Alanından Uluşasıırı Avrupa Türk Topluluğuna
ve Kürt, Alevi ve Asuri-Keldani Diasporalarına**.....

Göç alanından uluşasıırı Türk coğrafyasına	331
Göç alanından uluşasıırı Türk coğrafyasına.....	332
Uluşasıırı Türk topluluğu.....	335
Köken devlet tarafından çerçvelenen bir uluşasıırı topluluk.....	336
Kürt diasporası.....	337
Alevi diasporası.....	339
Asuri-Keldani diasporası.....	340
Sonuç: Göç alanından diasporalara, azınlıkların ve onların hafızalarının tanınmasına.....	342

GENEL SONUÇ

Türk-İran Dünyası, Onun İki Kutbu ve Küçük Asya.....

KAVRAMLAR	353
KAYNAKÇA	355
COĞRAFI DİZİN	366
TEMATİK DİZİN	371

Küçük Asya'dan Türkiye'ye, Asya ve Avrupa Arasındaki Teritoryal Mantık

Küçük Asya ya da Anadolu, 20. yüzyılın başında, 1923'te Yunanistan ve Türkiye arasında imzalanan dünyada eşi benzeri görülmemiş bir mübadele anlaşması (Lozan Antlaşması) ile sona eren, yoğun ve şiddetli etnik temizlik ve kıyımların merkezi oldu. Soykırım niteliğindeki (ya da en azından kurbanlar tarafından öyle olduğu ileri sürülen) bu köklerinden koparmalar, tehcirler, kıyımlar; kendilerini önceleyen, Balkanlar ve Kafkaslar'daki komşu bölgelerde daha az sistematik ve daha sınırlı biçimde meydana gelmiş olaylardan bağımsız değildi. Bu coğrafyaların ulus-devletleri, özellikle de Türkiye ve Yunanistan bu olaylardan öylesine etkilendiler ki mevcut yapılanmalarını kısmen bu olaylara borçludurlar. Bu olayların ürünü olan yeni teritoryal yapılanmalar, yaşanan altüst oluşların izlerini taşır ve 1923 mübadillerinden sonraki nesiller tarafından son derece canlı bir biçimde yaşatılan ve halen süregiden toplumsal hafıza meselelerinden ayrı düşünülemez.

Bu mübadillere ve onların torunlarına ev sahipliği yapan ülkeler ile bu insanların anavatanları birbiriyle bağlantısız değildir. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde halen çoketnili olan Küçük Asya ya da Anadolu, yani 1922'den itibaren Türkiye, siyasal ve resmî olarak tek etnili hale gelmiş ya da en azından ulusal bağlamda homojenleşmiştir. Trakya'daki Türk dilli Müslüman azınlık hariç, Yunanistan'da da aynı durum söz konusudur. Buna karşılık Balkanlar ya da Kafkaslar'daki diğer ulus-devletlerin toprakları, varlıkları farklı ölçülerde kabul gören ulusal azınlıklarla birlikte etnik olarak daha heterojen kalmıştır.

Küçük Asya ya da Anadolu, 20. yüzyılın başında en kuvvetli nüfus harmanlanmalarından birine maruz kalan bu geniş Avrasya ara alanının oluş-

turduğu topraklar olarak tanımlanabilir. 22 milyonluk nüfusunun en az 4 milyonunu kaybetmiş, fakat aynı zamanda Balkanlar ve Kafkaslar'dan gelen yaklaşık 3 milyon muhaciri kabul etmiştir. Bu bölge, ardıl iki imparatorluğun (Bizans ve Osmanlı) başkentlerinin, yani önceleri Konstantinopolis, sonrasında da İstanbul'un, var olmak ve refah içinde yaşamak için ihtiyaç duyduğu merkezî alanı ve kalbi olmuştur. Dolayısıyla Küçük Asya, tıpkı uzun zaman dilimindeki gibi yakın dönem kısa zaman dilimlerinde de, yalnızca tekrarlanan fetih teşebbüslerinin değil, aynı zamanda farklı şiddette ve etkide etnik-kültürel homojenleştirmelerin de nesnesi haline gelmiştir: önce Helenleştirme, ardından Türkleştirme.

Teritoryal mantıklara coğrafi-tarihsel yaklaşım

Yakın dönemde yaşanan bu çalkantıların boyutunu anlayabilmek için, bunları özellikle Bizans, sonrasında Osmanlı gibi çoketnili imparatorluklardaki, sonrasında da bunların devamı olan Yunanistan ve Türkiye gibi ulus-devletlerdeki teritoryal meselelerle bağlantılandırarak, coğrafi-tarihsel bir perspektife yeniden yerleştirmek gerekir. Böylesi bir yaklaşım, bu çalkantıların etkisini ölçmeyi ve komşu bölgelere kıyasla benzersizliğini izah etmeyi mümkün kılabilir.

İncelememiz esas olarak bu Anadolu coğrafyasında ve onun kıyı sınırlarında yaşamış olan Rumlara ve ikinci olarak da vaktiyle Anadolu'nun doğu çeperlerine yerleşmiş, fakat ticaret diasporası biçiminde çoğunlukla Rumlarla aynı bölgelerde bulunmuş ve sahip oldukları Hıristiyan statüleri nedeniyle onlarla birçok ortak noktayı paylaşan Ermenilere özgülenecektir. Katliam kurbanı olan diğer Hıristiyan azınlık Asuri-Keldaniler (yaklaşık 500.000'i katledildi), çok daha az kalabalık olup Anadolu'nun doğu çeperlerinde, Irak, İran ve Suriye'de çok daha geniş bir alana dağılmıştı. Burada Asuri-Keldanilere karşılaştırma babında sınırlı referans verebileceğiz.

Küçük Asya'dan giden Rum mübadiller, 1923 sonrası Yunan topraklarının, özellikle de kuzey bölgelerin, Atina-Pire ve Selanik gibi iki büyük yerleşim yerinin yeniden nüfuslanmasına ve homojenleştirilmesine büyük katkı sağladılar. Bu mübadiller açısından "kayıp vatan"a dair hafıza, temel bir mesele olmaya devam ediyor. İkinci, üçüncü, dördüncü ve hatta beşinci kuşakların ata topraklarına duydukları özlem, ister Pontuslular, ister Kapadokyalılar ya da Küçük Asyalılar söz konusu olsun, "yerli" Yunanlarınkinden farklı bir kimliğin devam ettirilmesinde rol oynamayı halen sürdürüyor.

Çalışma hipotezimiz dört teritoryal mantığın çatışmasını yorumumuzun merkezine yerleştiriyor:

1. Antik Çağ'dan başlayıp milattan sonra ilk binyılın sonuna kadar, temel yapısında Hıristiyan Ortodoks ve/veya Ermeni Apostolik Kilisesi'nin, kalelerin korunmasına yönelik bir ağın, bir şehir ve idari bölge yapılanmasının bulunduğu Bizans coğrafyasına dek uzanan, kıyılardan ve mücavir denizlerden başlayan Helenleştirme politikası.
2. 11. yüzyıldan itibaren, aşırı parçalanması pahasına Bizans coğrafyasını tahrip eden fetihçi bir göç dalgasıyla eşzamanlı uygulanan Müslümanlaştırma ve Türkleştirme politikaları. Göçebelik, Türk toplumlarının ve topraklarının ayırt edici bir özelliğidir.
3. Osmanlı uzamsal yapıları, bu Anadolu coğrafyasını yeniden birleştirmek için Bizans mirasının bir kısmını yeniden ele almıştır; önce Hıristiyanlar, sonrasında Yahudiler olmak üzere dinî azınlıklara, bağımlı fakat muteber bir konum atfeden *millet* sistemini inşa etmişlerdir. Azınlıkların, içerisinde hiç de azımsanamayacak bir yer edindikleri izafi bir denge kurulmuştur.
4. Azınlıkları inkâr edip dışlayan ve etnik açıdan homojen bir ulusal toprak bütünlüğü tesis etmeye çalışan Türk ve Yunan ulus-devletlerinin 19. ve 20. yüzyılda ülke topraklarını homojenleştirmeleri. Müslümanlaştırma ve Türkleştirme faaliyetleri, Türk ulus-devleti lehine en radikal şekilde gerçekleştirilmiştir. Etnik arındırmalar, soykırım niteliğinde olsun ya da olmasın sürgünler ve kıyımlar, bu faaliyetlerin bir aracı olmuştur.

Türkiye'nin bugünkü uzamı, kronolojik olarak birbirini izleyen bu dört mantık silsilesinin diyalektik olarak karşı karşıya gelmesinden doğmuştur. Fakat bu mantıklar, Hıristiyan ve İslâm dinlerinin belirleyici rol oynamaya halen devam ettiği bir ortamda, bir öncekinden kalan artık veya mirasın sonradan gelen tarafından sahiplenilmesiyle birbirine eklemlenir. Bu mantık silsilelerinin her biri belli bir dönemde ağır basmıştır, fakat bunlar yeniden ortaya çıkabilir ve sonraki bir dönemde en azından kısmi olarak yeniden ele alınabilirler. Burada söz konusu olan, dinî ve kültürel kimliklere bağlı olarak gelişen güçlü veya temel eğilimlerdir.

Bu denemede, toprak meselesinin Küçük Asya'da her dönemde büyük önem arz ettiğini ve bu meselenin iki emperyal halk olarak Yunanlar ve Türkler arasında ve ayrıca iki egemen din olarak İslâm ve Ortodoks Hıristiyanlık arasında, başka coğrafyalarda, örneğin Balkanlar'da ya da Kafkasya'da yaşanandan çok daha sert mücadelelere mahal verdiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Anadolu coğrafyasına dair teritoryal meseleler: “Kayıp vatan”

Rumların Antik Çağ'dan beri kök saldığı Küçük Asya topraklarının kaybedilmesi, bir nesilden diğerine aktarılan ve yaklaşık 30 yıldır Yunanistan'da ve diasporada tezahür eden bir hafıza tartışmasının fitilini ateşledi. Ermenilerin, hatta Pontus ve Osmanlı Rumlarının veya Asuri-Keldanilerin maruz kaldıklarını ileri sürdükleri “soykırımlar”, her türde yayın yoluyla her geçen gün daha fazla ifade ediliyor. Biz de mevcut bilgilere yeni bilgiler katmaksızın ve soykırım uzmanı tarihçiler arasında tartışılan bu meseleyi sonlandırmaksızın, çalışmamızı söz konusu yayınlara dayandıracacağız. Çalışmamızda daha ziyade Jön Türklerin İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile onun ardından Kemalistlerin yürüttüğü politikaların, teritoryal meselelerdeki ve trajik olaylardaki rolünü anlamaya çalışacağız. Son zamanlarda Osmanlı Arşivleri'nin açılması ve üç Türk araştırmacının, Uğur Ümit Üngör (2011), Fırat Dünder (2012, 2014) ve Taner Akçam'ın (2012) İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup Jön Türkler tarafından gerçekleştirilen, 1950'li yıllara kadar Kemalistler tarafından da sürdürülen “sosyal, etnik mühendislik ve nüfus mühendisliği” denilen politika üzerine araştırmaları, olayları farklı bir açıdan ele alma imkânı sağlıyor. Söz konusu araştırmalar, bu kıyımların ve etnik arındırmaların amaç ve etkilerini daha bütüncül bir şekilde analiz etme imkânı sunuyor. Çalışmalar, yakın bir döneme kadar, özellikle mağdur gruplardan biri veya diğerinin merkeze alındığı bir yaklaşıma dayalı olarak sürdürülüyordu: Önce Ermeniler, sonra Asuri-Keldaniler ve Pontus Rumları ile daha genel olarak Osmanlı Rumları ve son olarak Kürtler. Adlarını zikrettiğimiz Türk tarihçiler, olayları karşılaştırmalı biçimde, bir bütün olarak ele almaya ve amacı etnik olarak homojen bir Türk ulus-devleti inşası olan politikaların Hıristiyan ve hatta Müslüman azınlıklar üzerindeki etkilerinin daha iyi değerlendirilmesine olanak sağlıyor.

Hem Avrupa hem de Asya ile temas halindeki Anadolu coğrafyası, özellikle emperyal geleneğe sahip iki halk arasında fetih ve savaşlara yol açan ihtirasların mekânı olmuştur. Aşırı bir sertlik içinde geçen bu çatışmalar, aslında Birinci Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasında, önceki kıyımların ve etnik arındırmaların yerini alan bir soykırıma yol açmıştır. Yurtlarından koparılan ve atalarından kalma toprakları ellerinden alınan kurbanlar “kayıp vatanlarını” unutmadılar ve maruz kalınan manevi ve maddi zararların tanınması taleplerini son zamanlarda artan bir ısrarla dile getiriyorlar. Soykırım kavramının tanımlandığı Shoah (Yahudi soykırımı), Naziler tarafından şeytanlaştırılan Yahudilerin toptan imhasını hedefliyordu; buna karşılık Hıristiyanların, Ermenilerin, Rumların, Asuri-Keldanilerin katledilmesinin ve

sürülmesinin asıl amacı bu halkları yok etmek değil, onların topraklarını elerinden almak ve bu topraklarda tamamen veya kısmen kendi ulus-devletlerini kurmalarına, onları sürerek, katlederek ve asimile ederek engel olmağı.

Mülteciler ve onların soylarından gelenler

Peki, mübadil olsun ya da olmasın, katliamlardan, “soykırımlardan” kurtulanlara ne oldu? Çok sayıda Rum Yunanistan’a, sonra da Batı’daki diasporalara ya da Rusya’ya gitti. Ermeniler Rusya’ya, Batı diasporalarına, özellikle Fransa’ya, Yunanistan’a ve Lübnan’a, Amerika Birleşik Devletleri’ne gittiler. Yunanistan, mültecilerin nüfusa oranla oldukça kalabalık olması, diğer taraftan Müslümanların yaşadığı toprakların ve köylerin boşaltılması gibi nedenlerle, şüphesiz bundan en çok etkilenen devlet oldu. Yunan toprakları ve özellikle ülkenin kuzey bölgeleri bu durumdan dolayı büyük değişim geçirdi; aynı şekilde çok sayıda şehir de etkilendi. Bugün bu topraklar geçmişe dair hafızanın en görünür şekilde tezahür ettiği merkezlerdir. Ayrıca Fransa’daki sürgün Ermeniler de hafıza mekânları oluşturmuş ve gittikleri bu topraklarda iz bırakmışlardır.

Rumların ve Ermenilerin 20. yüzyılın ilk yarısında böyle hoyrat bir şekilde yerlerinden yurtlarından edilmesi ve bu durumun diasporadaki mültecilerin sonraki kuşakları üzerinde bıraktığı izler farklı ölçeklerde incelenmelidir. 20. yüzyılın ilk yarısında yaşanan kısa erimli olayların ötesinde, Bizans ve Osmanlı dönemleri ve hatta Antik Çağ’ı önceleyen uzun erimli tarihsel dönemler göz önünde bulundurulmalıdır; çünkü bunlar parlak bir geçmişe özlem duyan halkların tahayyüllerinde önemli rol oynar. Bu halklar, diasporadaki kimliklerine destek mahiyetinde, eski dönemlere “ikonografilerinde” sürekli göndermede bulunurlar. İmparatorluk geleneğinden gelen bu halkları, Antik ve Ortaçağ’da egemen oldukları topraklar üzerinde azınlıklara dönüştürmek için dört asır, hatta bin yıllık bir zaman gerekmiştir. 20. yüzyılın başındaki hoyrat sınır dışı etmeler, etnik arındırmalar, söz konusu toplulukların bu coğrafyada yaklaşık bin yıla yayılan etkisinin tedrici azalmasına, sona ermesine neden oldu. Fetih savaşları, yinelenen katliamlar ve zorla veya gönüllü ihtida sonucunda asimilasyonların vardığı nihai noktadır bu.

Geçen yüzyıl içinde ulus-devletin ortaya çıkmasıyla, Küçük Asya ve Yakın Doğu’nun her daim belirgin niteliği olmuş çoketniliğine son vermeye çalışan uydurma bir “etnik homojenlik” dayatması gündeme geldi. Mustafa Kemal ve haleflerinin milliyetçiliği tarafından inkâr edilen azınlıklar, bir önceki yüzyılda yaşanan etnik temizliklere rağmen 21. yüzyılın başında tekrar ortaya çıkma eğilimindedir. Diğer taraftan, katliamlara, sürgünlere ve sınır dışı etmelere maruz kalan diasporadaki veya “tarihî vatanlarındaki” halklar,

onları kabul eden ülkelerde tamamen asimile edilemediği gibi, aksine tarihe dayanan kimliklerini ve katliamlar ile soykırımların kurbanları için tazminat taleplerini dile getirmeye devam ediyorlar. “Tarihî vatan” olgusu ve özellikle Türk ulus-devleti tarafından sürdürülen unutturma politikası, içinde mültecilerin ve şimdi özellikle bu mültecilerin unutmaya karşı direnen çocuklarının, torunlarının bulunduğu dernekler, lobiler ve siyasi partiler tarafından giderek daha fazla tartışma konusu yapılıyor. “Kayıp vatan” topraklarına ve mekânlarına olan bağlılık her zaman çok önemli bir yer tutuyor. Bu bağlılık, iltica edilen topraklarda hafıza mekânlarının ve kimliksel belirteçlerin düzenlenmesi gibi taleplerle ifade buluyor. Teritoryal referans, özellikle mültecilerin ve onların soyundan gelenlerin kimliklerinin temel bileşeni olan Rum Ortodoks dini veya Ermeni Apostolik diniyle aktarılan çeşitli hafıza dışavurumları vasıtasıyla diasporada başat konumda bulunuyor.

Bu olayların arka planında yer alan temel sorun, *millet* sistemi ve zimmiliğe dayanan Osmanlı toplumundan Yunan, Ermeni ve Türk ulus-devletlerine ve etnik azınlıkların varlığını inkâra dayanan ulusal toplumlara geçiştir. Bu geçiş, onu önceleyen on yıllarda Yunan ve Ermeni cemaatlerinin dönüşümü, onların özellikle milliyetçi Yunan ya da Ermeni hareketlerinin etkisi altındaki değişimleri üzerine yürütülen araştırmalar yoluyla incelenebilir. Son zamanlardaki dönüşümleri, geçen bin yıl boyunca Hıristiyan nüfusun Müslümanlaştırılması ve Türkleştirilmesiyle belirlenen daha uzun erimli değişimler çerçevesinde konumlandırmak gerekir. Bu coğrafi-tarihsel yaklaşım geçen yüzyılın jeopolitiğini aydınlatacaktır.

Türkiye ve komşularının ortak sınırında mekânlar ve halklar

Her ne kadar Yunanlar ve Türkler Küçük Asya’yı kalıcı bir şekilde birleştirmeyi başarmış yegâne halklar olsalar da, uzun vadede başka halklar da orada az ya da çok kalıcı etki bırakmışlardır. Doğuda Persler-İranlılar, iki kez (Ahameniş Pers İmparatorluğu, Selçuklu Sultanlığı) egemen oldukları bu geniş yarımadada kalıcı bir cazibe merkezi oluşturmuştur. Dilleri ve kültürleri, en azından Osmanlı dili, edebiyat ve din (Alevilik, Şiilik) aracılığıyla yakın geçmişe ve hatta bugüne kadar daimi bir etki alanı yaratmışlardır. Mezopotamya ve Kilikya’dan başlayarak güneydoğudan gelen Arap etkileri çok daha az güçlü olmuş, Arap fetihleri Bizans döneminde Küçük Asya’da kalıcı bir yerleşimi mümkün kılamamıştır. İmparatorluk geleneğinden gelmeyen fakat direnç göstermiş, bütün savaşlardan ve imparatorluk fetihlerinden kurtulmuş iki halk olan Ermeniler ve Kürtler, Doğu Anadolu’nun dağlık alanlarındaki mevcudiyetleriyle Küçük Asya tarihinde sürekli etkili olmuş-

lar, hatta Türkiye'nin etnik-millî homojenleştirilmesine meydan okumuşlardır. Dolayısıyla Küçük Asya ya da Anadolu, İbraniler-Yahudiler, Bulgarlar ve özellikle Ruslar gibi bölgede yakın zamanda varlık gösteren ve daha dar bir mevcudiyete sahip halklar da dahil pek çok halkın teritoryal muhakemesinin kavşağında yer almıştır.

Bu Küçük Asya yarımadasının birleşmeye ve etnik-kültürel homojenleşmeye giden hem uzun hem de kısa zaman dilimlerindeki dönüşümlerinin incelenmesi, çalışmanın, Türkiye'nin kara ve denizden komşu bölgeleriyle ortak sınırlarının irdelenmesi yoluyla da ele alınması gerektiğini gösteriyor. Bu ortak sınırların incelenmesi, birleştirme-homojenleştirme süreci ve bu sürecin 20. yüzyılda ve hatta bugün de karşılaştığı engeller ve zorluklar hususunda bize özellikle açıklayıcı görünüyor. 18. yüzyılın sonundan itibaren bu ortak sınırlar iki yönlü nüfus akımlarına maruz kaldı. Etnik gruplar Anadolu coğrafyası ile komşuları arasında irtibatı sağlarken, bağlantı noktası işlevi gören, en başta İstanbul ve İzmir olmak üzere büyük liman şehirleri, demografik fakat aynı zamanda ekonomik ve kültürel her türde değiş tokaşa da yön verdi.

1957'den itibaren metropollere doğru gerçekleşen Türk kırsal göçü, Batı ve Orta Avrupa ülkelerine doğru uzanarak devam etti. Bu geniş bir göç coğrafyası doğurdu ve ekonomik nedenlerle göçenlerin, memleketleri ile yerleştikleri yerler arasında her türde ilişkisinin gerçekleşmesine önayak oldu. Türkiye Cumhuriyeti Devleti bu göçü ev sahibi ülkelerle ikili anlaşmalar vasıtasıyla organize etmeye ve öğretmenler, imamlar ve telekomünikasyon uydusu sayesinde bağlantı sağlanan medya yoluyla çerçevelemeye çalıştı. Dolayısıyla bugün, dört milyon Avrupalı Türk, memleketleri ile Avrupa'da yerleştikleri ülke arasındaki gidiş gelişlerle iyice belirginleşen gerçek bir uluslararası topluluk oluşturuyor. Türkiye Cumhuriyeti'nin Anadolu coğrafyası böylelikle Türk topraklarında başlayan bu göçün farklı hikâyeleriyle belirlenen ya Rum, Ermeni, Kürt diasporaları ya da uluslararası Türk toplumu çerçevesinde, dışarıya, özellikle Avrupa'ya yansıyor.

Küçük Asya'dan Türkiye'ye geçişin biricikliği ve radikalliği, Türk-İran dünyası içinde konumlandırılıp hem Helenleştirilmenin yerini alan uzun erimli bir Türkleştirme, hem de kısa erimli İttihatçı ve Kemalist etnik homojenleştirme politikalarıyla birlikte düşünülürse daha iyi anlaşılabilir. Türk milliyetçilerinin bu etnik mantığı, İranlıların etnik çeşitliliğe saygılı kültürel mantığıyla çelişmektedir.

***Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve:
Uzun Erimli Halklar ve
Bunların Teritoryal Mantıkları***

Küçük Asya, Anadolu ya da Türkiye; Akdeniz'den Orta Asya'ya, Adriyatik'ten Hazar Denizi'ne kadar uzanan çok daha geniş bir alana yayılan, Doğu ile Batı arasında halkların ve kültürlerin bulunduğu ara bölge niteliğindeki bir kavşaktır. Muhtelif etkiler, göçler ve çatışmalar burayı uzun vadede belirlemiştir. Bu olguların derinlemesine incelenmesine ve Küçük Asya ya da Anadolu alanının coğrafi-tarihsel bakımdan araştırılmasına olanak sağlayan kavramları netleştirmek gerekir. Biz burada “medeniyet” kavramı yerine imparatorluk geleneğinden gelen veya dirençli, kendi teritoryal mantıkları olan uzun erimli “dünya halkları” kavramını tercih edeceğiz. Küçük Asya ve Balkanlar önce Bizans daha sonra Osmanlı adıyla, aynı çökertilmiş imparatorluk uzamına ait olmuştur; fakat bu coğrafyaların ulus-devletler çağında bir taraftan birleşmeye, diğer taraftan parçalanmaya yönelen birbirinden farklı dönüşümleri, değişik kronolojik ölçeklerde sorgulanmayı gerektirir. Ulusal Türk coğrafyasının inşası, onun komşu coğrafyalarla ortak sınırlardan hareketle kavranmalıdır.

Avrupa ve Asya Arasında Bir Ara Bölge

Alanı Analiz Etmeye Yönelik Kavram ve Yaklaşımlar

Küçük Asya ya da Anadolu, uzun bir Müslümanlaştırma ve Türkleştirme süreci sonrasında (11.-20. yüzyıllar arası) Türkiye haline geldi. Bu nüfus, vaktiyle çok daha uzun bir Helenleştirme sürecinin (MÖ 10. yüzyıl - MS 10. yüzyıl) nesnesi olmuştu. Avrupa ile Asya arasındaki bu ara alan, uzun dönemler boyunca etnik ve siyasi anlamda çoğulcu bir yapıdaydı. Burayı siyasi ve kültürel olarak kalıcı şekilde birleştiren halklar yalnızca Helen kökenli Rumlar ve Greko-Romenler (Helen, Roma ve sonrasında Bizans İmparatorlukları), sonra da Türkler (*Rûm* Selçuklu Sultanlığı ve özellikle sonrasında Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti) oldu. Bu iki kadim halk, mevcut etnik çoğulculuğu asla tamamen ortadan kaldırmaksızın, farklı uzunluktaki süreçlerin sonunda, bu coğrafyada yaşayan nüfusun büyük kısmına dinlerini ve dillerini dayatmayı başardı. Üç bin yıla yayılan bu meseleye dair Braudelci bir bakış açısıyla, Türklerin, bu alanı kendilerine mal etmek ve burada dinlerini ve dillerini benimsetmek için Helenlerden iki kat daha az zaman harcadığını ve sekiz asırlık az çok düzenli bir ilerleyişin ardından (11.-19. yüzyıl), yirmi yıllık bir süre zarfında onları bu topraklardan neredeyse tamamen silmeyi başardıklarını göreceğiz. Yeni devletlere, eski devletlerden kesin olarak daha üstün araçlar sağlayan bilim ve tekniğin gelişimine paralel olarak, tarihsel dönüşümlerin modern dönemlerde Antik Çağ ve Ortaçağ'a kıyasla daha hızlı ve daha etkili olduğunu ortaya koyacağız. Bununla birlikte Türkler, Balkanlar'dan çekilmek zorunda kaldıkları halde birkaç on yıl içerisinde Anadolu'da siyasal ve kültürel açıdan nispeten homojen bir ulus-devlet inşa etmeyi başardılar. Osmanlı döneminde Müslümanlaştırma politikası Balkanlar'da çok kısmi iken, Anadolu'da çok etkin bir şekilde

ilerlemişti. Dolayısıyla, 13. yüzyıla kadar çoğunluğu Hıristiyan olan, Müslüman Türk fetihçi bir azınlığa tâbi kılınmış bir nüfusta ihtidanın nasıl bir rol oynadığına bakmak gerekir. Bu fetihçiler dillerini ve önce Osmanlı sonrasında Türk kültürlerini, çoketnili devletler ve bir imparatorluk dahilindeki kozmopolit kentli topluluklara empoze etmeyi nasıl başardılar? 19. yüzyılda milliyetçiliklerin ortaya çıkışı, nasıl oldu da 20. yüzyılın ilk yarısında Müslüman olmayan dinî azınlıkların Anadolu topraklarından neredeyse tamamen silinmesine yol açtı?

Bir coğrafyanın sahiplenilmesi ve oranın dinî, kültürel ve dilsel olarak nispeten homojenleştirilmesi, Helenizmden egemen bir Türklüğe geçiş gibi uzun erimli olguları anlayabilmek için yeni analiz araçları, yeni kavramlar, yeni yönetsel yaklaşımlar geliştirerek disiplinler arasındaki ihtilafların ve bölgesel, ulusal, kültürel temelli ayrışmaların ötesine geçmek gerekir. Bunun için disiplinlerötesi ve yatay bir bakış açısı geliştirilmelidir. Helenleştirme, Türkleştirme süreçlerini ele almak için geleneksel tarih dönemselleştirmelerini (Antik Yunan, Antik Roma, Bizantoloji, Osmanlıcılık, medeniyetler...) ve bunlara eşlik eden disiplinler ihtilafları aşmaya, Doğu-Batı kırılması ve “Ara Bölge” mefhumlarından bahsederek devletlerin ve/veya uzun erimli halkların teritoryal mantıklarını ortaya koymaya çalışacağız. Tüm disiplinleri yatay bir yaklaşımla kateden, disiplinlerötesi bir bakış açısı benimsemeye gayret göstereceğiz.

Doğu-Batı kırılması veya “Ara Bölge”

Doğu ve Batı mefhumları 12. yüzyıldan itibaren Avrupalılar tarafından icat edildi fakat özellikle 17. ve 18. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başladı. Bu mefhumların kullanılması iki tip medeniyet arasındaki ayrışmayı had safhada belirginleştirdi. Bu iki dünya arasındaki karşıtlığı, MS 395'ten itibaren Roma İmparatorluğu'nun Doğu Roma ve Batı Roma olarak bölünmesine kadar geri götürebiliriz. Medeniyetlere dair coğrafi-tarihsel yaklaşımlar, uzun erimli medeniyetlerin birçoğunun ortaya çıktığı geniş Avrasya kıtasını bölen bir Doğu ile bir Batı arasındaki karşıtlıkla yüzleşmek zorundadır. Öncelikle Edward Said'in (1980:347) tezine başvuralım: “Doğu, icat edilmiş bir bütündür; buraya özgü bazı dinî, kültürel ya da ırksal özelliklerle tanımlanabilecek, tamamen değişik yerli halklar ve coğrafi bölgeler olduğu düşüncesi, son derece tartışmaya açık bir meseledir.” Said devam ediyor: “Oryantalist tutum ile büyü ve mitolojinin ortak bir özelliği vardır; bu, müstakil, kendinden menkul, kapalı bir sistem olma özelliğidir. Bu sistemde, nesnelere ne iseler odurlar; ontolojik nedenlerle, hiçbir ampirik veri bu nesnelere ne yerinden oynatabilir ne de değiştirebilir. Avrupa'nın Doğu'yla ve özellikle de

İslâm ile teması, Doğu'ya dair temsiller sistemini güçlendirmiş ve Henri Pirenne'in dediği gibi, İslâm'ı öyle bir "yabancıklık" abidesi haline getirmiştir ki, Ortaçağ'dan itibaren Avrupa medeniyeti bir bütün olarak bu yabancıya karşı tesis edilmiştir" (Edward Said, 1980, 88).

"Ara Bölge"

Batılıların bilimsel oryantalizmde uzun müddet baskın olan ve kabaca Asya ile Avrupa'yı birbirinden ayırıp, ayırım çizgisini de daha batıya yerleştiren, hatta bir Doğu ve bir Batı Avrupa tarifi dahi yapan bu ikili Doğu-Batı yaklaşımının karşısında, Dimitri Kitsikis (1985), Doğu ile Batı arasına konumlanan bir "Ara Bölge" tarifi yaparak üçlü bir bakış açısı yerleştirmiştir. E. Reculus'e göre Kitsikis, Doğu ile Batı medeniyetleri arasında köprü rolü oynayan ülkeler ve/veya halklar bütününe ayırt eder: Ruslar, Yunanlar, Türkler, Ortodoks veya Müslüman Balkan halkları, Araplar, İranlılar, Afganlar ve hatta Batı Pakistanlılar.¹ Ara bölge iki tip imparatorluğun merkezi olmuştur: bir taraftan kalbi Konstantinopolis/İstanbul olan, Boğazlar ve Ege Denizi'ni çevreleyen merkezî imparatorluklar (Ahemeniş Pers İmparatorluğu, Büyük İskender İmparatorluğu, Roma ve sonrasında Bizans İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu), diğer taraftan merkez imparatorluğun yerini almaya çalışan çeper imparatorluklar (Arap Emevi Devleti, Abbasiler, Pers Safevi Hanedanlığı, Rus İmparatorluğu). Bu iki tip imparatorluk arasındaki ilişkiler her zaman çatışmalı olmuştur. Batı, MS 800'e kadar, yani Charlemagne'ın tahta çıkışına kadar Bizans medeniyet alanından ayrılmış değildi, fakat bu tarihten sonra Ara Bölge'deki merkez imparatorluğu sürekli olarak ortadan kaldırmaya çalıştı. 20. yüzyılda Avrupa ile birlikte Kuzey ve Güney Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda da Batı olarak anılmaya başladı. Doğu ise artık Hindistan, Güneydoğu Asya, Kore ve Japonya ile birlikte Çin'i de kapsıyordu. Ara Bölge hem Batı'ya hem de Doğu'ya aitti.

Kitsikis'in "Ara Bölge" yaklaşımına benzer bir başka bakış açısı, orada ikili bir düzen ile üçlü bir düzen arasında nöbet değişimini tasvir eden Thierry Bianquis (1996) tarafından önerilmiştir. Bir taraftan, bugünkü İran ve Irak'ı içine alan bir Batı Asya karasal imparatorluğu ile çokdevletli bir Akdeniz imparatorluğu veya sistemi arasında MÖ 6. yüzyıldan MS 7. yüzyıla kadar 13 asır sürmüş bir karşıtlık vardı. Diğer taraftan da, bir tanesi aşağı Irak'ta Sami dil ailesine dahil, öteki İran Platosu'ndaki Hint-Avrupa dil ailesine dahil pek çok eşzamanlı başkent ile Ahemenişler, Arsaklılar, Sasaniler ile diğerleri He-

1 Dini açıdan, bu bölge "iki temel din, Ortodoks Hıristiyanlık ve Sünni İslâm, ayrıca üç ek din, Şii İslâm, Alevilik ve Yahudiliği içine almaktadır." (D. Kitsikis, 2002, 109). Katoliklik ve Protestanlık Batı'yı, Hinduizm ve Budizm ise Doğu'yu karakterize etmektedir.

len dil ailesine dahil Helen devletleri, Doğu Roma ve sonrasında Bizans İmparatorluğu vardı. Onları ayıran sınırın büyük kısmı Orta Fırat bölgesinde olduğundan askerî çatışmalar sürekli nitelikteydi. Suriye coğrafyası Akdeniz imparatorluğuna bağlıydı, Orta ve Aşağı Mezopotamya (bugünkü Irak) ise Asya imparatorluğuna. Yukarı Mezopotamya (Cezire) ve Ermenistan iki taraf arasında sürekli bir ihtilaf konusuydu.

635 yılından 657'ye 22 yıl içinde, Bizans Suriyesi ve Mısırı, Sasani Mezopotamyası ve İrani, Ermenistan ve Kafkasya'nın bir kısmı Arap yarımadasından gelen Araplar tarafından fethedildi. Bizans'a karşı koymak adına Amanos ve Toros dağları ile Kilikya, garnizon şehirlerin (avâsım) ve güçlendirilmiş alanların (sugur) askerî bölgesini oluşturdular. İber yarımadası haricî, Zağros dağlarının batısında fethedilip Müslümanlaştırılan ve Araplaştırılan topraklarda, fetihten önce ya Aramice-Süryanice, Güney Arapça, Amharca olmak üzere bir Sami dili ya da Kıpti veya Berberi dili gibi Sami sistemiyle benzerlikleri olan diller konuşuluyordu. Birkaç asır içinde bütün yerli halklar Arapçayı yazı ve kültür dili, hatta yerel konuşma dili olarak benimsediler. Bunlar arasında Hıristiyan ve Yahudiler bile vardı.

Arapça, Zağros'un doğusunda, İran, Mâverâünnehir ve Afganistan'da kültür ve yazı dili oldu. Oysa Hint-Avrupa, Kafkasya ya da Türk-Macar kökenli yerel diller, gündelik olarak kullanılan sözlü kültür dilleri olmalarından ötürü daha fazla direnç gösterdiler. Bu diller yavaş yavaş edebi ve bilimsel düzeyde yeniden ortaya çıktılar, fakat alfabelerini ve kavramsal kelime haznelerinin büyük kısmını Arapçaya borçluydular. Dilsel sınır artık Fırat boyunu takip etmiyordu; Irak'ın doğusuna, Zağros'un eteklerine çekilmişti. Aşağı ve Orta Mezopotamya, İslâm'dan önce Sami dilinin kullanıldığı Yukarı Mezopotamya'nın bir kısmında olduğu gibi, yarımada kökenli çok sayıda Arap aşiretinin yerleşmesiyle Araplaştı. 11. yüzyıldan sonra Toroslar'da, kuzeybatıda Türk dilini konuşan Müslüman coğrafya ile güneydoğuda, Türk veya Kürt askerlerin hâkimiyeti altında Arap dilini konuşan Müslüman coğrafyayı birbirinden ayıran yeni bir sınır inşa oldu. Altın Orda, Bizans, Anadolu Türkleri, Memlüklerden oluşan bir Doğu Akdeniz ara alanı, bir taraftan Küçük Ermenistan'ın Anadolu'da temsil ettiği Akdeniz Batı Avrupası'nın büyüyen dinamizmi ile diğer taraftan Asya'daki ilk Moğol imparatorluğu olan İlhanlıların dağılmasından doğan devletler mozaigi arasında aracılık ediyordu. 14. yüzyılda, çoğunlukla Şiiliğe sempatisi olan hükümdarlar tarafından yönetilen Farsi bir Müslüman coğrafya ile çoğunluğu Sünni olan bir Arap ve Türk dünyası arasında Batı Asya'nın paylaşılması meselesi ortaya çıktı.